
Peter Vodopivec

O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja*

Nemci v slovenskih deželah in posebej Nemci na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja v zgodovino pisju še niso bili deležni podrobne kritične obravnave. Slovenski raziskovanci 19. stoletja se z Nemci na slovenskih tleh doslej niso obširneje ukvarjali, saj so se praviloma usmerjali k raziskovanju slovenske narodne zgodovine in so Nemce v glavnem obravnavali le toliko, kolikor je bilo to potrebno za osvetlitev nemško slovenskih narodnopolitičnih razmerij, redki prikazi razvoja nemške skupnosti na slovenskem ozemlju ali na njegovih posameznih delih pa se problematike lotevajo v širših časovnih okvirih in se razmer v drugi polovici 19. stoletja dotikajo le mimogrede, ob opozarjanju na splošne razvojne značilnosti.¹

Celovit in sistematičen oris nemškega političnega gibanja na slovenskem ozemlju v drugi polovici 19. stoletja in njegovega socialnega zaledja je torej naloga, ki še čaka svojega raziskovalca. Kratak sestavek, ki želi opozoriti na socialne in gospodarske nazore nemškega meščanstva na Kranjskem v času od konca šestdesetih do začetka osemdesetih let 19. stoletja, ne more zapolniti te vrzeli in tudi nima tega namena. V njem poizkušam strniti nekatera spoznanja širše zasnovane raziskave o socialnih in gospodarskih predstavah meščanstva v slovenskih pokrajinah in Trstu v času naglih družbenih in gospodarskih sprememb (1830—1880), ki so Avstrijo usmerile na pot modernizacije in industrializacije in spodbudile različna razmišljanja o prihodnjih razvojnih možnostih deželnih gospodarstev in zaostrujočih se nasprotjih meščanskega (kapitalističnega) sveta. Članek je v tem smislu prispevek k poznavanju nekaterih

* Dopolnjen referat s simpozija Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj in prve jugoslovanske države (1848—1941), Ljubljana 12—13. 4. 1984.

¹ Bibliografski pregled pisanja slovenskega zgodovino pisja o Nemcih na Slovenskem je objavil Vinko Rajšp. Gl. V. Rajšp: Slovensko zgodovino pisje po letu 1918 o Nemcih na Slovenskem v času 1848—1941, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 1—2, str. 85—89. Večje število prispevkov o Nemcih na Kranjskem in na Slovenskem je izšlo tudi v nemškem jeziku, vendar se, kot je meni znano, nobeden ne dotika problemov in vprašanj, ki jih obravnavam tukaj.

idejnih predpostavk in stališč nemškega političnega gibanja na Kranjskem v času, ko je to gibanje doživelo svoj največji razmah in hkrati ilustracija značilnih potez meščanske misli in liberalizma na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja.²

Vseeno kaže uvodoma omeniti nekaj dejstev, na katera so večinoma že opozorili slovenski zgodovinarji (med njimi zlasti Vasilij Melik v vrsti člankov in razprav o slovenski narodnopolitični zgodovini 19. stoletja).³ Z oblikovanjem in radikalizacijo slovenskega narodnopolitičnega gibanja od začetka šestdesetih let dalje so se na Kranjskem zaostri nacionalni odnosi in prišlo je do ločevanja v slovenski in nemški tabor, ki je kranjsko prebivalstvo razcepilo v dve »stranki«: slovensko in nemško. Medtem ko je slovenska stranka pristala na nacionalno oznako in je sama sebe imenovala »narodno«, je nemška nemško narodno opredelitev odklanjala in se je proglašala za »verfassungstreu«, nato pa tudi za liberalno in protiklerikalno.⁴ V nemškem taboru so razlike med »strankama« radi poenostavljali, češ: konservativen in klerikalen je slovenski, liberalen nemški tabor, pri čemer so zmanjševali pomen narodnostnih in poudarjali zlasti nazorska in idejno politična nasprotja. Glasovanje slovenskih poslancev v podporo konkordatu leta 1867 in njihovo nastopanje v obrambo vere in cerkve, ki sta vtisnila slovenski stranki kot celoti katoliški pečat, sta bila v nemških očeh dobrodošel argument za takšno sklepanje. Posamezniki so nekaj časa celo upali, da bo konkordatno vprašanje v slovenski stranki spodbudilo občutnejša razhajanja in zaostri idejno in nazorsko-politično polarizacijo na Kranjskem. Vinko Fereri Klun, ki je oktobra 1867 prav ob opredelitvi slovenskih državnozborskih poslancev za konkordat prestopil iz slovenskega v nemški tabor, se je tako aprila 1868 v pismu Karlu Dežmanu spraševal, če bosta podobno kot je sam, »narodno stranko« zapustila tudi podjetnik Fidelis Trpinc in geograf Peter Kozler (oba markantni osebnosti slovenskega narodnopolitičnega življenja), ki sta sopodpisala spomenico petstotih liberalnih Kranjcev grofu Antonu Auerspergu v podporo njegovemu nastopu proti konkordatu v gospodarski zbornici.⁵ Trpinčev in Kozlerjev »odpad« bi za slovensko stran nedvomno pomenil težko izgubo. Tovrstna pričakovanja pa so bila prenačljena, saj v slovenskem taboru — kljub notranjim nesoglasjem — do konca šestdesetih let še ni prišlo do razcepa.

Nemška stranka na Kranjskem torej ni hotela biti »nacionalno nemška« in kakor je opozoril že V. Melik tudi v sedemdesetih letih, v času, ko se je

² Članek na žalost temelji predvsem na tiskanem in časopisnem gradivu, saj po podatkih arhivskih ustanov gradivo nemških političnih organizacij za obravnavani čas, ni ohranjen. Tudi zasebni arhivski fondi — kot zapuščina Karla Dežmana — za temo ne hranijo pomembnejših podatkov.

³ Tu mislim predvsem na članke: V. Melik: Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867—1871, *Zgodovinski časopis* 23/1969, str. 65—74, isti: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku 60 let 10. stoletja, *Zgodovinski časopis* 18/1965, str. 155—171, isti: Slovenska politika ob začetku dualizma, *Zgodovinski časopis* 22/1968, str. 25—59, isti: Razcep med mladoslovenci in staroslovenci, *Zgodovinski časopis* 26/1972, str. 85—98, isti: Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja, *Zgodovinski časopis*, 28/1974, str. 269—277.

⁴ V. Melik, *Nekaj značilnosti razvoja...*, str. 67.

⁵ Arhiv Slovenije, Priv. A — VIII (Deschman Karl), fasc. 2, Klun Dežmanu 7. aprila 1868.

organiziralo nemško nacionalno gibanje v Avstriji, ni bila v njegovih prvih vrstah. Njeni voditelji in govorniki so vedno znova poudarjali, da njeno socialno-politično zaledje ni nacionalno homogeno in so med njenimi privrženci in volivci tudi Slovenci. »Wir haben im Lande Krain so zu sagen zwei Parteien,« je januarja 1869 zapisal »Laibacher Tagblatt«. »Um sich zu unterscheiden, hat sich durch den Gebrauch eine Kennzeichnung derselben herausgebildet, indem sich die einen die Nationalen nennen, die anderen die Deutschen genannt werden...« Toda v tej drugi stranki takšno poimenovanje odklanjajo, pravi: »Tagblatt«, saj so v njej tudi Slovenci, česar se »narodnjaki« prav dobro zavedajo, ko te Slovence proglašajo za »nemškutarje« (»die Deutschthümler«). Obe stranki se tako ne ločita po »rodu« (Geburt) svojih pristašev, v končni posledici celo ne po svojem cilju, saj obe težita k materialnemu blagostanju in sreči kranjskega prebivalstva, temveč po politični »tendenci«, po poteh in sredstvih za doseg tega cilja. Kot v Franciji ni francoske, v Angliji ni angleške, tako tudi na Kranjskem ni slovenske in nemške stranke, ugotavlja »Tagblatt« in kategorično pristavlja: »Es gibt liberale und klerikale, es gibt Verfassungsfreunde und Verfassungsfeinde...«⁶ Pri takšnih in podobnih stališčih so v nemškem taboru vztrajali tudi potem, ko je med Slovenci na Kranjskem že prišlo do razcepa in odkrite nazorsko-politične ločitve, pri čemer pa so se do Mladoslavencev obnašali izrazito podcenjujoče in si prizadevali na različne načine pokazati, da njihovega liberalizma ne kaže jemati prereno.⁷

Z ustanovitvijo »Verfassungsvereina« 7. julija 1868 in začetkom izhajanja »Laibacher Tagblatta« dober mesec kasneje (14. avgusta 1868) je dobila nemška stranka na Kranjskem svoje politično društvo in svoje dnevno glasilo. »Verfassungsverein« je imel pol leta po ustanovitvi že kar 541 članov, od tega dve tretjini (348) iz Ljubljane. Podatek, ki so ga v »Tagblattu« pojasnjevali s kratko dobo društvenega obstoja, v bistvu izraža društveno socialno sestavo. Po popisu prebivalstva leta 1880 je na Kranjskem istega leta živelo 29 392 Nemcev (6,15 % kranjskega prebivalstva), od tega dve tretjini na Kočevskem in v občini Bela peč, ki je imela podobno kot kočevsko območje tradicionalno nemško večino. Ljubljana s Spodnjo Šiško je bila po številu nemškega prebivalstva šele na drugem mestu (leta 1880 5967 Nemcev, kar je predstavljalo 20 % mestnih prebivalcev), medtem ko je živelo v vseh drugih kranjskih občinah istega leta vsega 3897 ljudi z nemškim občevalnim jezikom.⁸ »Verfassungsverein« je imel torej — ob dvetretjinskem deležu ljubljanskih in tretjini članov, ki so živeli v drugih kranjskih mestih in trgih (v Škofji Loki, Kočevju, Idriji, Ilirski Bistrici, Kranju, Metliki, Novem mestu, Zagorju in Trbovljah) — oporo predvsem v meščanstvu, kar so v »Tagblattu« omenjali s posebnim podarkom. Med društvenimi člani je bilo več kot polovico trgovcev in obrtnikov, sledili so uradniki, pripadniki svobodnih poklicev, »Haus- und Gutsbesitzer« in med redkimi člani v manjših trgih in na podeželju razni lokalni in podeželski veljaki.⁹

⁶ Laibacher Tagblatt, N. 8, 12. Jänner 1869.

⁷ V. Melik: Razcep med staroslovenci in mladoslavenci..., str. 96.

⁸ Po: V. Melik o razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918, Zgodovinski časopis, 24/1970, str. 42.

⁹ Laibacher Tagblatt, N. 7, 11. Jänner 1869, gl. tudi: V. Melik, Nekaj značilnosti razvoja..., str. 68—69.

Socialna sestava »Verfassungsvereine«, če prištejemo še veleposestvo, ki je bilo prav tako trdno v nemških rokah, v glavnem ustreza sestavi socialnega zaledja nemške stranke na Kranjskem. Analiza volilnih rezultatov, ki jo je opravil Vasilij Melik, razkriva, da je imela nemška stranka poleg veleposestva dve pomembni opori: uradništvo in »ljudi s premoženjem«. Volilno zmago v nemško korist so po Melikovih izračunih v mestih in trgih večinoma odločili uradniki, za nemške kandidate pa so obenem glasovali bogatejši davkoplačevalci (marsikje nato tudi najrevnejši, ki so hitreje popustili pritisku ali prodali svoje glasove). Volilni boj se je tako bil predvsem za mestno kurijo, deloma tudi za trgovsko in obrtno zbornico, medtem ko je bila veleposestniška kurija ves čas v nemških, kmečka v slovenskih rokah.¹⁰ Kot je znano, je dosegel nemški tabor na Kranjskem svoje najpomembnejše politične in volilne uspehe v sedemdesetih letih, v času močnega nemškega liberalnega pritiska in zaostrenih nasprotij med Slovenci: v letih 1868—1882 je imel nemško večino ljubljanski mestni svet, v letih 1875—1883 kranjska trgovska in obrtna zbornica, po uspešnem volilnem nastopu na državnozborskih volitvah leta 1873 pa je nemška stranka na deželnozborskih volitvah leta 1877 dosegla še prepričljivo zmago v mestni kuriji, ki ji je v letih 1877—1883 omogočila celo večino v kranjskem deželnem zboru. Tovrstne razmere so se spremenile po padcu nemškega liberalnega režima (1879), ko se je začelo obdobje Taaffejeve vlade in so Nemci na Kranjskem naglo izgubljali svoje politično in volilno zaledje. Tedaj so nemško stranko med drugim zapustili tudi slovenski lokalni in podeželski veljaki, ki so v času liberalne vlade podpirali nemške kandidate. Že leta 1880 je prenehal izhajati »Laibacher Tagblatt« in ga je nadomestil tednik (»Laibacher Wochenblatt«, ki je izhajal do leta 1893). Sledila je vrsta nemških volilnih neuspehov, s katerimi je nemška stranka na Kranjskem v prvi polovici osemdesetih let v glavnem izgubila svoj položaj: do konca stoletja je nato vztrajala le še pri boju za veleposestniško kurijo in mesto Kočevje in se udeleževala nekaterih občinskih volitev.¹¹

Samo po sebi je razumljivo, da socialno in celo narodnostno neenotni nemški tabor na Kranjskem tudi v ideološkem in nazorskem pogledu ni mogel biti posebno enoten. Njegova zunanja liberalna etiketa je bila posledica prevlade liberalnih glasov, ki so zagovornike konservativnejših nazorov potisnili v ozadje. V proglasih »Verfassungsvereine«, govornih nemških poslavcev in člankih »Laibacher Tagblatta« srečujemo gesla in gledanja, značilna za nemško liberalno gibanje šestdesetih in sedemdesetih let: glasno priseganje na osebno, politično in versko svobodo, zavzemanje za demokratizacijo političnega življenja in omejitev vpliva cerkve na vseh področjih, pozivanje k napredku in modernizaciji gospodarstva, ki ju lahko omogočita le neodvisna, na novo zianstvena in tehnična spoznanja oprta šola in nemoteno uveljavljanje individualne podjetniške pobude. Kranjski Nemci so tako v sedemdesetih letih — podobno kakor Nemci v ostalih slovenskih deželah nastopali kot vladna stranka, govorili o liberalizmu in meščanstvu kot edinih pravih nosilcih svobode in napredka, hkrati pa zavračali zahteve po spremembi ustave

¹⁰ Prav tam ..., str. 67—68.

¹¹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem, Slovenska matica v Ljubljani 1965, str. 211—225.

in pobude po federalizaciji Avstrije. Po pisanju »Laibacher Tagblatta« so se sicer njegovi uredniki in ustanovitelji Verfassungvereina zavedali »des hohen geistigen und sittlichen Wert der nationalen Entwicklung«,¹² in pripoznavali, da je tudi »das Bewusstsein der Stammesgehörigkeit« pomemben dejavnik, s katerim mora računati vsak trajnejši politični sistem. Toda v isti sapi so poudarjali, da pomena tega dejavnika nikakor ne kaže pretiravati. »Das Nationalitätsprinzip, wie es sich jetzt zur Geltung bringen will, findet bereits vorhandene, durch den Drang im Jahrhunderten entstandene Staatengebilde...« je 20. avgusta 1868 v članku »Ein modernes Schlagwort« pisal »Laibacher Tagblatt«. »Die Ausschreitungen dieses Kultus (der Nationalität) können unabfehlbare Gefahren für den Bestand Oesterreichs, für das geistige und materielle Wohl der Gesamtheit im Gefolge haben...« V avstrijskih razmerah je treba zato po besedah Tagblattovega komentatorja najti tisto pravo mero »der gegenseitigen Einschränkung«, ki bo omogočila »eine friedliche und gedeihliche Existenz aller Stämme in gemeinschaftlichen Staatsverbände«, tako sožitje pa lahko zagotovi le »eine höhere, das Nationalitätsgefühl übertragende sittliche Idee«: das ist die Idee »der Humanität«, die Idee »des sich organisch entwickelnden Fortschrittes« und »der richtig verstandenen Freiheit«.¹³

V očeh kranjskih Nemcev je bilo glavni krivec, da se takšne ideje na Kranjskem niso mogle širše uveljaviti, rastoče slovensko narodno gibanje, ki naj bi s svojimi »skrajnimi« zahtevami po »izključni veljavi« slovenskega jezika v osnovni šoli in uradih, s svojim nezaupljivim odnosom do Nemcev in govorjenjem o slovenski narodni ogroženosti, z enostransko naslonitvijo na duhovščino in podcenjevanjem nemškega vpliva na slovenski narodni in kulturni razvoj, porušilo tradicionalna nemško-slovenska razmerja in ogrozilo narodno sožitje v deželi. V »Laibacher Tagblattu« je mogoče večkrat zaslediti očitek, da se slovenska stranka v odnosu do sodeželanov, ki ne podpirajo njene politike, obnaša kot hišni gospodar do nezaželenega najemnika in si prizadeva na različne načine, celo s podpihovanjem verskih predsodkov in enačenjem nemštva z luteranstvom, ustvariti proti nemško razpoloženje. Na Kranjskem tako v resnici niso ogroženi »narodnjaki« (»die Nationalen«), temveč njihovi nasprotniki, slovenskemu taboru pa ne gre za dejansko jezikovno in narodno enakopravnost, temveč za nestrpno nasprotovanje vsemu, kar ne ustreza njegovim idejnim in političnim predstavam in zlasti vsemu, kar je nemško. To napadalno nasprotovanje nemštvu je po zatrjevanju govornikov in voditeljev nemške stranke v nasprotju s pravo naravo nemško-slovenskih odnosov in hkrati ne ustreza slovenskim narodnim interesom. Slovenci se morajo namreč za svoj že opravljeni kulturni razvoj zahvaliti predvsem svoji naslonitvi na nemško kulturo in le tesna povezanost z nemštvom lahko zagotovi slovensko kulturno napredovanje tudi v prihodnje. Nemški jezik je v skladu s takšnimi stališči tisti svetovni jezik, ki tudi Slovencem odpira okno v svet. Kranjski podeželan (Landsmann) se ni nikoli pritoževal, da se je naučil nemščine, je leta 1868 zapisal »Laibacher Tagblatt«. Ugotovitve o velikem pomenu znanja nemškega jezika niso v tem smislu nikakršno »vorbedachte Zurücksetzung, keine Verleugnung der slowenischen Nationalität, nicht auch eine sympto-

¹² Laibacher Tagblatt, N. 1, 14. August 1868.

¹³ Laibacher Tagblatt, N. 5, 20. August 1868.

matische Vorliebe für ein fremdes Idiom«, temveč le »die praktische Anerkennung der Tatsache«. ¹⁴ Zgodovina je po prepričanju Tagblattovih sodelavcev neovrgljivo dokazala in potrdila »die Mission des deutschen Kultur-Elements in Krain«.

Ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let takšna gledanja med Nemci na Kranjskem niso bila nekaj novega ali izjemnega. Med drugim jih je vse do leta 1861, ko je zapustil slovenski in prestopil v nemški tabor, zastopal Davorin Karel Dežman (1821—1889), v obravnavanem obdobju ena osrednjih osebnosti nemške politike v deželi. Dežmanov »narodni preobrat« je že med sodobniki, zlasti pa nato v zgodovinopisju spodbudil različne komentarje, uganjanja in razprave, saj je bil Dežman od leta 1848 zavzet bорец za slovensko narodno in jezikovno enakopravnost, glasen kritik ponemčevanja in nekaj časa tesen Bleiweisov sodelavec, pisec vrste narodnopolitičnih in domoljubnih člankov in avtor odmevnih slovenskih verzov. Po izobrazbi naravoslovec se je od konca štiridesetih let ukvarjal z znanstvenim delom, objavil je številne sestavke s področja botanike, mineralogije, geologije, meteorologije in arheologije, sodeloval pri nastajanju nemško-slovenskega Wolfovega slovarja in prevajanju občega državljskega zakonika v slovenščino, hkrati pa aktivno deloval v Kranjskem deželnem muzeju in pomagal oživiti muzejsko in historično društvo na Kranjskem. Zaradi svoje vsestranskosti in jasno izražene narodne usmerjenosti si je v petdesetih letih pridobil posebne simpatije med akademsko mladino, ki je v njem videla svojega voditelja. ¹⁵

Dežmanov »odpad« je bil za slovenski tabor razumljivo močan in boleč udarec. Zgodovinarji ugotavljajo, da so na Dežmanovo odločitev — poleg njegovih zamer konservativni, nekritični, za njegovo obzorje intelektualno siromašni politiki Bleiweisovega kroga — vplivala tudi osebna sovraštva in nasprotja. Pri tem je po odhodu iz slovenskih vrst z isto vnemo kot nekdanj slovenska zagovarjal nemška stališča. Zdaj je dokazoval, da slovenskega naroda ne moreta rešiti vladna podpora in narodnostni boj, temveč predvsem nazorska odprtost, izobrazba in naslonitev na nemško kulturo. Poudarjal je pomen znanja nemščine, ki lahko Slovincem edina prepreči, da ne zapadejo nazadnjaštvu in ultramontanstvu, ugotavljal, da je slovenska politika glavni krivec za porušeno sožitje v deželi in menil, da lahko le nemško-slovensko sožitje, ki pripoznava pomembno kulturno poslanstvo nemštva, zagotovi tudi slovensko kulturno napredovanje. Izrazito liberalno usmerjen in »strasten pristaš tistih demokratičnih idej, ki so leta 1848 za hip prodrle v revoluciji« (Ivan Prijatelj) je ob različnih priložnostih res zastopal naprednejše poglede kot slovenska stranka, ¹⁶ toda v isti sapi je odločno vztrajal v svoji protislovenski drži, zavračal slovenske programske cilje (idejo Zedinjene Slovenije, zamisli o tesnejšem zblizanju Slovencev s Hrvati) in nasprotoval pobudam po federalizaciji Avstrije. Tako je postal v drugi polovici šestdesetih let eden glavnih

¹⁴ Laibacher Tagblatt, N. 11, 27. August 1868.

¹⁵ Slovenski biografski leksikon Ljubljana 1925, str. 131—135, Dežmanovo gledanje na Slovence in slovensko narodno gibanje seveda posebej lepo ilustrira njegov spis: *Das Deutschtum in Krain, Ein Wort zur Aufklärung*, Gratz 1862.

¹⁶ Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, Druga knjiga, Ljubljana 1956, o Dežmanu, str. 52—82.

organizatorjev nemškega političnega življenja na Kranjskem, bil je med prvimi člani Verfassungvereina in več let njegov predsednik, soustanovitelj »Laibacher Tagblatta« in eden njegovih najplodnejših piscev, glavni nemški govornik v Kranjskem deželnem zboru in dolgoletni nemški zastopnik v državnem zboru na Dunaju. V svojih člankih in govorih je nastopal proti uvajanju slovenščine v šole, urade in gledališče, vendar se obenem sam obračal na slovenske volilce in sodeželane s proglasi in sestavki v slovenščini, s katerimi si je prizadeval pridobiti pristaše za »ustavoverno« stranko, širiti svobodomiselne ideje med kmečkim prebivalstvom in spodbuditi k verski in narodni strpnosti v skladu s predstavami nemškega tabora. Po nekaterih domnevah se je v tem smislu nekaj časa celo ukvarjal z mislijo na tesnejše slovensko-nemško liberalno sodelovanje, po letu 1880 pa je to misel opustil in ostal vse do svoje smrti odkrit nasprotnik slovenskega narodnega gibanja.

Dežman je postal zaradi svojega nestrpnega nasprotovanja slovenski politiki za svoje sodobnike kakor mnoge kasnejše slovenske generacije poosebljenje »narodnega izdajalca« in »odpadnika«, tarča neusmiljenih napadov in neprikritih izrazov sovraštva, prototip »nemčurja«: v odgovoru na tovrstne obtožbe je poizkušal »Laibacher Tagblatt« že leta 1869 v članku, ki ga je po vsej verjetnosti napisal Dežman sam, natančneje opredeliti »nemčurjev« položaj in prepričati svoje bralce, da se t. i. »nemčur« nikakor ne odpoveduje svojemu slovenskemu izvoru in jeziku, temveč le drugače presoja slovensko-nemško razmerje kot slovenska stranka. »Der Nemškutar will ebenfalls die Pflege der Muttersprache, er liebt sie,« je trdil »Tagblatt«. »Allein er ist die Ansicht, dass ihm die Kenntniss der deutschen Sprache grossen Vortheil gewährt. Er weiss, dass seinen Kindern die Zukunft schöner erblüht, wenn sie auch deutsch sprechen lernen, da Handel und Gewerbe ihn mit den deutschen Nachbarprovinzen in Verbindung bringen, und mehr in Verbindung bringen, als mit den noch gering zivilisierten Ländern des slawischen Südens, wo man noch Blutrache hat und mit der Flinte über den Schulter das Feld ackert«. Po »Tagblattovih« besedah »der Nemškutar« ne sovraži nobenega naroda, predvsem ne nemškega, (»da die Slowenen von ihm so viel gelernt haben«), ceni nemško kulturo in se (v očitnem soglasju s stališči, ki jih je Dežman zastopal že leta 1861) zaveda, »dass die Anfänge der slowenischen Literatur aus dem Deutschthum hervorgingen« und »die Reformation die Kultur ins Land brachte«. Zato si želi, da bi se njegovi otroci v šoli naučili tako nemščine kakor slovenščine, kljub svojemu katoliškemu prepričanju priznava luteranstvu njegov kulturnozgodovinski pomen in se — spoštljiv do duhovnika, ki se ne vtika v politiko — zavzema za versko, politično in osebno svobodo. Kot zagovornik ustave in ljubitelj svoje dežele »fühlt(er) kein Bedürfniss, den althistorischen Begriff Krain zerrissen zu sehen« in ga kot pravega, patriotičnega kranjskega deželana bolj kot narodnost in narodnostni prepiri zanimajo »die politische Freiheit« in »das materielle Wohl und das Glück des Volkes«. V tem smislu »der Nemškutar« razumljivo tudi ne naseda »narodnjaškimi« fantazijam o »ein eigenes Reich Slowenien«, »eine selbständige Stellung derselben« presoja eventualno le kot ideal, »für das er sich nicht in flammende Begeisterung zu setzen vermag...«¹⁷

¹⁷ Laibacher Tagblatt, N. 15, 20. Jänner 1869.

Kranjski nemški tabor se je s takšnimi pogledi in stališči ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let očitno obračal na tisti del kranjskega slovenskega prebivalstva, ki je — kot je prepričljivo pokazal V. Melik — še vzporedno in hierarhično združeval slovensko in nemško zavest¹⁸ in se še ni zavedel nevarnosti ponemčevanja. Opisano sliko »nemškutarja« so »Tagblattovi« dopisniki in različni nemški govorniki dopolnjevali s predstavitvijo Nemca kot liberalnega, v odnosu do drugih narodnosti strpnega in zadržanega sodeželana, ki se nerad vplete v strankarska nesoglasja. S povečujočimi se narodnimi nasprotij in napredujočim ločevanjem nemškega in slovenskega tabora so seveda takšna, z dejansko stvarnostjo vse bolj razhajajoča se prikazovanja slovensko nemškega razmerja naglo izgubljala na prepričljivosti, da bi končno ostala v osemdesetih letih 19. stoletja omejena na razmeroma ozko in skromno jedro kranjskega nemštva. V tem krogu lahko nato posamezne argumente proti slovenski politiki, ki jih srečujemo že v šestdesetih in sedemdesetih letih, zlasti tiste o posebni vlogi nemštva in nemške kulture, sledimo tja do propada monarhije.

V razpravah o konkretnih problemih deželne politike, o posameznih zakonskih osnutkih, socialnih, gospodarskih, šolskih in kulturnih vprašanjih je bilo seveda med slovenskim in nemškim taborom precej načelnih razhajanj, toda obenem — kadar je šlo za skupne deželne interese — tudi soglasja in sodelovanja.¹⁹ Če so tako na eni strani slovenske jezikovne zahteve pri Nemcih vzbujale vztrajno in ogorčeno nasprotovanje, na drugi v konkretnih pogledih na vlogo izobrazbe v procesu gospodarske modernizacije, potrebo po naglem dvigu izobrazbene ravni prebivalstva in ustanavljanju strokovnih in tehničnih šol med Nemci in Slovenci ni bilo večjih razlik. Razmeroma enotna so bila tudi gledanja na vrsto gospodarskih vprašanj — od težnje po ohranitvi in nadaljnjem razvoju železarstva kot najpomembnejše neagrarne gospodarske panoge v deželi, prek zahtev po hitrejši izgradnji železnic, do tožb nad preveliko davčno obremenjenostjo Kranjske. Brez posebnih zapletov je potekalo dogovarjanje o številnih praktičnih ukrepih in načrtih, naj bo na področju zdravstva, javne higiene, sociale ali deželnih financ. Ne nazadnje bi bržčas zaman iskali pomembnejše razlike v širšem nemškem in slovenskem literarnem in kulturnem okusu (če pač sodimo po književnih objavah v časopisju in sporedu deželnega gledališča v Ljubljani). Nasprotja med nemško in slovensko stranko pa so bila mnogo večja pri ocenjevanju posameznih reformnih ukrepov, ki so jih na širšem avstrijskem planu predlagali nemški liberalci. Eden takšnih ukrepov, ki je vzbudil v slovenski javnosti in slovenskem časopisju glasno negodovanje je bil npr. predlog reforme kazenskega postopka in kazensko pravnih norm leta 1867. V nasprotju z Nemci, ki so tovrstne težnje ocenjevali kot pomemben korak k humanizaciji kaznovalne politike, so Slovenci v državnem zboru enotno glasovali proti zakonskim spremembam in (res da v skladu s prevladujočim razpoloženjem prebivalstva) kritizirali liberalno popustljivost. Za nemško stran je bilo takšno ravnanje dodaten dokaz slovenske konservativnosti in »narodnjaškega« nazadnjaštva.²⁰

¹⁸ V. Melik: Nekaj značilnosti razvoja..., str. 66—67.

¹⁹ Prav tam, str. 67.

²⁰ P. Vodopivec: Smrtna kazen v tisku na Slovenskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 25/1977, št. 1, str. 41.

Z gospodarskim odpiranjem Avstrije in uveljavljanjem liberalno usmerjene gospodarske politike, z zaostreno krizo kmečkega gospodarstva in podeželja in vse očitnejšim zaostajanjem Kranjske za hitreje razvijajočimi se pokrajinami monarhije se je v šestdesetih letih kranjskemu meščanstvu kot posebej pereč in skrbi vzbujajoče zastavilo vprašanje o gospodarski prihodnosti dežele. V slovenskem taboru sta se v času do gospodarske krize leta 1873 v tem pogledu izoblikovali dve stališči. V krogu, zbranim okoli dr. Janeza Bleiweisa in Kranjske kmetijske družbe so tako menili, da Kranjska s svojo izrazito agrarno strukturo za razvoj industrije še nima pravih možnosti in se mora zato posvetiti predvsem modernizaciji kmetijstva. V kranjski obrtni in trgovski zbornici, ki je bila v letih 1866—1874 v slovenskih rokah in ji je predsedoval ljubljanski trgovec V. C. Supan, so nasprotno ugotavljali, da se Kranjski kot neposrednemu zaledju Trsta odpirajo posebne ugodne perspektive za razvoj neagrarnne proizvodnje in je treba zato usmeriti vso pozornost k izgradnji železniške mreže, ki bo v smeri proti Trstu in Bosni (Turčiji) odprla avstrijskemu gospodarstvu pot na levantinska in azijska tržišča in omogočila prodajo avstrijskih kakor kranjskih industrijskih izdelkov tam, kjer so lahko še konkurenčni. Takšna razmišljanja je v letih 1868—71 še aktualizirala gradnja sueškega prekopa, ki je v tržaškem zaledju razburkala domišljijo in načrtovalno vnemo. Pri tem so v slovenskem taboru na Kranjskem dokaj enotno poudarjali, da je učinkovita modernizacija avstrijskega gospodarstva mogoča le ob opustitvi liberalne gospodarske politike in vrnitvi k protekcionistični politiki »zaščite domačega dela«.

V nasprotju s Slovenci so kranjski Nemci v šestdesetih in sedemdesetih 19. stoletja vztrajno zagovarjali liberalna gospodarskopolitična načela in odločno odklanjali na Friedericha Lista in Henryja C. Careya oprta razmišljanja predsednika kranjske obrtne in trgovske zbornice. Svobodna trgovina, svobodno tekmovanje in svoboda podjetniške pobude so bili za liberalno kranjsko nemštvo nepogrešljivi sestavni del liberalne ideologije. Toda ob tem so zahteve po vsesplošnem tekmovanju in odprtosti prihajale v vse očitnejši razkorak z gospodarsko stvarnostjo. Po gospodarski krizi leta 1873 je začelo tako postopoma slabeti tudi zaupanje kranjskega nemškega meščanstva v liberalne gospodarskopolitične rešitve in se umikati treznejši presoji avstrijskih gospodarskih razmer in zmožnosti. Nemško liberalno gibanje je v tem smislu prav pred gospodarsko krizo leta 1873 že doseglo svoj vrhunec, da bi nato počasi usihalo in se v glavnem izčrpalo z upadom nemškega tabora v deželi.

I

»In dem grossen Kampfe, welcher gegenwärtig für Licht und Freiheit in unserem Vaterlande gekämpft wird, nimmt das eigentliche Bürgerthum — die Bourgeoisie — einen hervorragenden Platz ein,« je leta 1868 — na sestanku kranjskega Verfassungsveraina — ob vsesplošnem pritrjevanju poslušalcev dejal Vinko Ferei Klun. »Ich will mich in eine Charakteristik der kämpfenden Parteien nicht einlassen, sie sind zur Genüge bekannt und gekennzeichnet; nur zur Kräftigung des Selbstbewusstseins, zur Hebung und Stärkung der Partei des fortschrittfreundlichen Bürgerthums unternehme ich es, an der Hand der

Geschichte, — dieser ‚Lehrmeisterin der Völker‘ —, nachzuweisen: das die Blüthezeit der Arbeit und des Bürgerthums jederzeit und überall auch die Blüthezeit der Nationen gewesen ist.«²¹

V. F. Klun, poleg Dežmana drugi najpomembnejši slovenski »odpadnik«, je bil nedvomno eden najbolj zanesenih apologetov meščanstva in napredka v kranjski nemški stranki. Tako med Nemci kakor med Slovenci je užival sloves strokovnjaka za gospodarska vprašanja in dobrega poznavalca kranjskih razmer, saj je bil več let član kranjske obrtne in trgovske zbornice in nekaj časa njen tajnik, od začetka šestdesetih let predavatelj na trgovski akademiji na Dunaju in od leta 1867 svetnik v trgovinskem ministrstvu.²² Njegova poudarjeno liberalna stališča so naletela v nemškem taboru in Verfassungsvereinu (od leta 1869 imenovanem konstitutionelles Verein) na očitno odobravanje in podporo. Klun je ugotavljal, da sta edino merilo gospodarskega in družbenega napredka stopnja razvitosti industrije in potrošnja prebivalstva, zaradi česar se mora tudi Kranjska, če se želi izogniti pauperizmu in naraščanju agrarnega proletariata, z vsemi močmi usmeriti k »obrtiški industriji« (»gewerbliche Industrie«) in tistim panogam domače in male obrti, ki v deželi že imajo daljšo tradicijo. Za takšen razvoj naj bi v skladu s Klunovim prepričanjem tudi imela vse potrebne možnosti: od izjemne zemljepisne lege v neposrednem zaledju Trsta in Jadrana, prek še neizkoriščenih prometnih poti do ugodnih surovinskih in energetskih virov.²³ Kranjsko zaostajanje torej ni posledica njenih naravnih zadreg in slabosti, temveč njenih notranjih trenj in odnosov, zaostalosti njenega še vedno premočno na duhovščino in cerkev oprtega šolstva in konservativnih, k zapiranju dežele v lastne meje in k zaščiti »narodnega dela« usmerjenih teženj dela njenega prebivalstva. Hitrejšo gospodarsko napredovanje lahko v tem smislu omogočijo: nagel dvig izobrazbe, nemoteno odpiranje novim tehničnim dosežkom, znanstvenim spoznanjem in tujemu kapitalu, zlasti pa nazorska in gospodarska svoboda. »Kunst, Wissenschaft und Industrie lassen sich nicht durch Landesgrenzen bannen, sie sind wie Aufklärung — kosmopolitisch,« je leta 1869, ponovno podprt s »stürmische Zurufe«, zatrdil V. F. Klun svojemu nemškemu občinstvu. »Für das Licht der Bildung (gibt es) keine Landesgränze, keine Namensverschiedenheit, keine Verschiedenheit des Glaubens, des Fühlens und Denkens... Das Licht siegt überall und jederzeit, weil es eine Naturnothwendigkeit ist, dass die Menschheit stets aufwärts-vorwärts schreitet... Die Industrie benötigt die Freiheit.«²⁴

Gospodarsko politična razmišljanja pišočega dela kranjskega nemštva objavljena v »Laibacher Tagblattu« in »Laibacher Zeitung« so v naslednjih letih

²¹ Das bürgerliche Gewerbe von dr. Klun, Eine kulturhistorische Skizze, Laibach 1868 (Separatabdruck aus dem »Laibacher Tagblatt«), str. 1.

²² O Klunovih pogledih na gospodarstvo in kranjske razvojne možnosti: P. Vodopivec: O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983/1—2, str. 13—28.

²³ Klun je tovrstne poglede zastopal že v petdesetih letih, ko je bil še tajnik kranjske obrtne in trgovske zbornice. Objavil jih je v seriji člankov pod naslovom Industrielle Briefe aus Krain (Laibacher Zeitung 1856, št. 194, 197, 200, 206, 229, 235, 241, 247), kasneje pa še v posebni brošuri, ki je izšla pri založbi Leykam v Gradcu.

²⁴ Laibacher Tagblatt, N. 235, 14. Oktober 1869.

v glavnem ostajala v okvirih opisanih Klunovih predstav in ugotovitev. Praviloma nepodpisani pisci in komentatorji so — resda bolj stvarno kakor V. F. Klun, brez patetičnih slavospevov in pretiravanja, a vendar vztrajno in odločno — poudarjali pomen svobodnega tekmovanja in svobodne menjave za razvoj gospodarstva, zlasti industrije, in ugotavljali, da je v času vse hitrejših komunikacij, parnih strojev in telegrafov, gospodarska svoboda neizogibni predpogoj vsakega napredovanja. Škodljive učinke omejevanja in zaščite, privilegiranja posameznih podjetij ali enostranskega podpiranja celih proizvodnih panog naj bi posebno nazorno razkrivala prav avstrijska gospodarska izkušnja: protekcionizem se je — kot so dokazovali — v konkretnih avstrijskih razmerah izkazal za neproduktivno potuho pasivnosti in samoza-dostnosti »der Industriellen« in Avstrija se je šele z modernejšo gospodarsko-politično zakonodajo, z obrtnim zakonom leta 1859 in zunanjetrgovinskimi sporazumi v šestdesetih letih odprla modernejšim gospodarskim tokovom in družbenim procesom. Glasnega občudovanja in nedeljenega priznanja deležen ideal gospodarske učinkovitosti in uspešnosti je bila seveda Anglija. Ugotovitve »Schutzzöllnerjev«, da se ima Anglija za svoje izjemne gospodarske dosežke zahvaliti dolgoletni protekcionistični politiki, saj je z visokimi carinami ščitila svojo industrijsko proizvodnjo, dokler ni le-ta dosegla potrebne konkurenčne ravni, so v »Laibacher Tagblattu« in »Laibacher Zeitung« najraje obšli s psplošnim naštevanjem angleških gospodarskih uspehov in opozorili na uveljavljanje liberalnih gospodarskih načel v nekaterih drugih zahodnoevropskih državah. Hkrati so zahteve po zaščiti »domačega dela« in »domače proizvodnje« zavračali z vrsto drugih argumentov. »Laibacher Tagblatt« se je tako na svoje bralce večkrat obrnil z optimistično trditvijo, da je svobodno tekmovanje s svojo večno težnjo po uravnoteženju ponudbe in povpraševanja v vsestranskem in vzajemnem interesu »der Konsumenten« und »der Produzenten« in pomemben korak k širšemu družbenemu blagostanju: z odpiranjem tržišča najrazličnejšim proizvajalcem znižuje cene in povečuje potrošnjo, s povečano prodajo pa vzpodbuja proizvodnjo in omogoča odpiranje novih delovnih mest. Takšna in podobna razmišljanja so bila očitno preračunana na učinek ne le med meščanskim, temveč tudi delavskim čitajočim občinstvom.

Neizogibno se seveda zastavlja vprašanje, kdo so bili pisci teh sestavkov, koliko so članki in izjave, ki sta jih objavljala oba nemška časopisa, izvirni in koliko niso enostavno povzeti po ostalem nemškem liberalnem časopisju, ne nazadnje: kdo jim v nemškem taboru na Kranjskem sploh pritrjuje. Na to vprašanje ni lahko odgovoriti, saj je arhivsko gradivo, ki bi lahko osvetlilo delo »Tagblattovega« uredništva ali kranjske nemške stranke uničeno ali izgubljeno.²⁵ Že po različnih spomenicah, anketah in sporočilih Kranjske obrtne in trgovske zbornice sodeč pa med nemškimi kranjskimi podjetniki in zlasti železarji ni bilo za liberalne ukrepe in ideje prav nič več navdušenja kakor med slovenskimi tovarnarji in obrtniki ali podjetniki in železarji v sosed-

²⁵ Nekaj več podatkov o urejanju »Tagblatta« je le v Dežmanovem arhivu, vendar ne dovolj, da bi bilo iz njih mogoče kaj več sklepati o uredniški politiki in načinu zbiranja, odbiranja in prirejanja člankov.

njih pokrajinah (na Štajerskem in Koroškem).²⁶ »Zaščita domačega dela« torej nikakor ni bila le slovenska (kot je poizkušal pokazati »Tagblatt«), temveč tudi nemška podjetniška zahteva. V nemškem taboru na Kranjskem je v pogledih na gospodarsko politiko v tem smislu vladala podobna neenostnost in dvojnost kakor v drugih nazorskih in političnih vprašanjih: glavno besedo so imeli zagovorniki liberalnih načel, ki so preglasili zmernejše, k zaščitni politiki usmerjene glasove in slovensko-nemškemu nasprotju tudi na gospodarskem področju vtisnili pečat idejnega in nazorskega, liberalno-konservativnega konflikta.

Posebno vprašanje je seveda, v kakšni meri zavzeto pritrjevanje liberalnim gospodarskim načelom izraža resnična stališča kranjskih nemških prvakov in koliko ni le politična poteza, ki naj bi potrdila dosledno zvestobo siceršnjim nazorskopolitičnim usmeritvam in usmeritvam nemškega liberalnega gibanja v Avstriji. Tudi o tem je mogoče ugibati. Na Kranjskem namreč v obravnavanem obdobju, z izjemo predsednika kranjske obrtne in trgovske zbornice V. C. Supana z njegovimi res da skromnimi, a vendar jasno protiliberalno opredeljenimi spisi,²⁷ ni vidnejšega gospodarskopoličnega misleca, ki bi poizkušal svoje poglede opreti na teoretska spoznanja te ali one gospodarskopolične šole. Posamezni v »Tagblattu« objavljeni članki, ki se sklicujejo na gospodarske teoretike: na Adama Smitha, Richarda Cobdena, Johna Stuarta Milla, med avstrijskimi gospodarskimi politikami pa zlasti Karla Ludwiga von Brucka, imajo predvsem značaj informacij, ki želijo pokazati, da imajo zahteve po gospodarski svobodi širšo teoretsko podlago. Iz njih ni mogoče razbrati, kdo je njihov avtor in tudi ne kažejo na to, da bi se v krogu »Tagblattovih« urednikov in kranjskih dopisnikov kdo podrobneje in sistematičneje ukvarjal z liberalno ekonomsko teorijo.²⁸ Zato se zdi povsem upravičena domneva, da sta bili pozornost in podpora, ki so ju v kranjski nemški stranki posvečali liberalni gospodarski politiki — bolj kot rezultat samostojne presoje in neodvisnega premisleka — plod politične odločitve, celo doktrinarne togosti kranjskih nemških prvakov, ki so, ne oziraje se na resnične deželne možnosti in razmere, zavzemanje za gospodarsko svobodo tesno povezovali z bojem za uresničitev liberalnih pobud in zahtev.

Glavna ost nemških gospodarskopoličnih polemik je bila usmerjena v kranjsko obrtno in trgovsko zbornico in njenega slovenskega predsednika. Nemške kritike je pri zbornici vse do leta 1874, ko so jo Slovenci izgubili iz

²⁶ Železarji so bili v šestdesetih letih med najglasnejšimi nasprotniki svobodno-trgovinsko usmerjenih avstrijskih zunanjetrgovinskih sporazumov. Bržčas redka izjema v tem pogledu je J. Rosthorn. Gl. *Treatise on The Iron Trade of Carinthia, its Past, Present und Future, Intended for use of the International Enquete Comission and Most Respectly Dedicated to A. Sommerset-Beaumont, Vienna 1865*; *Die Zukunft der österreichischen Eisen-Industrie von Joseph Rosthorn, Herausgegeben vom Verein für volkswirthschaftlichen Fortschritt, Wien 1867*. S stališči, ki jih je Rosthorn zastopal v obeh spisih se na Kranjskem niso strinjali.

²⁷ Supan je svoje spise objavljal v »Laibacher Zeitung« in »Slovenskem narodu«, svoje poglede pa je nato strnil še v dveh brošurah: *Schutz der heimischen Arbeit (von V. C. Supan), Laibach 1869* in »Reflexionen über Oesterreichs Handelspolitik«, Laibach 1876.

²⁸ Gl. napr. *Laibacher Tagblatt*, N. 115, 20. Mai 1873, N. 116, 21. Mai 1873. O Johnu Stuartu Millu so več člankov priobčili zlasti v letu njegove smrti (1873).

rok, posebej motila njena slovenska večina. Vztrajno so dokazovali, da je zbornica, takšna kot je, podaljšek slovenske politike, njene »reakcionarne in klerikalne klike z Bleiweisom, Costo und Genossen« na čelu, ki vidi v zbornici sredstvo za »klerikale Propaganda in den Kreisen des Kleingewerbs zu machen, vor allem aber sicher und mühelos zwei gefügte Abgeordnete in den Landtag zu bringen« in je ne zanimajo dejanske gospodarske razmere v deželi.²⁹ S svojo »nedelavnostjo« in »nesposobnostjo«, ki naj bi ju nazorno razkrivalo dolgoletno zavlačevanje natisa statističnega poročila o stanju kranjskega gospodarstva,³⁰ naj bi zbornično vodstvo ne izražalo interesov kranjskega meščanstva in tudi ne moglo govoriti v njegovem imenu. To meščanstvo, kot so poudarjali v nemškem taboru, v zbornici sploh ni bilo ustrezno zastopano, saj med njenimi člani ni bilo vidnejših predstavnikov kranjske trgovine, obrti, tovarništva in »velike industrije«. Zato naj bi ne bilo presenetljivo, če se je zbornica — namesto, da bi se ukvarjala z dejanskimi problemi kranjske obrti in industrije — posvetila »nationalökonomischen Reden« svojega predsednika in tožbam nad »wilde Konkurrenz« in avstrijskimi zunanjetrgovinskimi sporazumi.

Svoje ugovore proti slovenski večini v zbornici so v nemškem taboru naglo podprli z gospodarskopoličnimi argumenti. Na Kranjskem naj bi bila namreč po pisanju »Laibacher Tagblatta« in prepričanju njegovih urednikov prav zbornica glavna opora odpora proti liberalni gospodarski politiki, pri čemer je bil posebno priljubljena tarča nemških polemik in napadov njen predsednik V. C. Supan. Supanovo prizadevanje, da bi svoje protiliberalno usmerjene gospodarskopolične govore in spise podkrepil s sklicevanjem na teoretike narodnogospodarske šole — kot sta bila Friederich List in Henry C. Carey — so bile deležne v nemški stranki odkritega posmeha, njegova opozorila, da so svojo proizvodnjo, dokler ni dosegla potrebne konkurenčne ravni, štitele tudi razvitejše zahodnoevropske države in jo še vedno štiti Združene države Amerike, pa so naletele na odločno zavračanje. Po trditvah govornikov in voditeljev kranjskega nemštva slovenska večina v zbornici s predsednikom V. C. Supanom ni težila le k začasni zaščiti domače obrti in industrije in njuni postopni usposodobitvi, temveč k popolni vrnitvi k sistemu privilegiranja in protekcionizma. Težnje »durch Schutzzölle und Privilegien die gewerbliche Schäden zu heilen« so v nasprotju s potrebami modernega gospodarstva in napredka, je leta 1869 v komentarju kranjskih obrtnih razmer pisal »Laibacher Tagblatt« in ugotavljal, »dass die Kalamitäten, die grösstentheils durch eigene Schuld herbeigeführt wurden, nur durch Selbsthilfe, nur durch gesteigerte Thatkraft beseitigt werden können.«³¹ Kako neutemeljena so pritoževanja nad »wilde Konkurrenz« in vladno politiko, naj bi nazorno razkrival primer Gradca

²⁹ Laibacher Tagblatt, N. 268, 23. November 1874.

³⁰ Kranjska trgovska in obrtna zbornica je dejansko svoje »letno« poročilo, ki bi ga morala pripraviti že leta 1870, izdala šele leta 1872. V zbornici so poudarjali, da so imele težave z zbiranjem podatkov, medtem ko so v nemškem taboru menili, da se v zbornici vse preveč ukvarjajo z vprašanjem avstrijske trgovinske politike, ne opravljajo pa svoje temeljne naloge: ugotavljanja dejanskega stanja gospodarstva v deželi.

³¹ Laibacher Tagblatt, N. 27, 4. Februar 1869.

in Maribora, ki sta po »Tagblattu« v času, ki je pomenil za Kranjsko in Ljubljano gospodarski zastoj, doživela »einen blühenden Aufschwung«.³²

Glasno nasprotovanje državnemu poseganju v gospodarstvo z neprestanim sklicevanjem na svobodo je seveda neizogibno zadelo ob vprašanje »kje so meje te svobode« in kakšna naj bo — po liberalnih koncepcijah in predstavah — sploh vloga države. V kranjskem nemškem taboru so podobno kot v številnih drugih vprašanjih tudi v tem pogledu zastopali previdno stališče in svarili pred skrajnostmi: ob različnih priložnostih so omenjali, da liberalne težnje po omejitvi nekaterih državnih pristojnosti nikakor ne pomenijo, da se mora država povsem odpovedati uravnavanju političnih, družbenih in gospodarskih razmerij. V tem smislu so odklanjali radikalni individualizem in poudarjali, da sta popolna svoboda in brezpogojna »Selbständigkeit der einzelnen Menschen« predvsem ideal, ki že v času francoske revolucije ob koncu 18. stoletja ni prestal praktične preizkušnje, saj je pripeljal v anarhijo in nasilje. Podobno naj bi se le deloma uresničile optimistične napovedi o »zlati dobi«, ki jo prinašata gospodarska svoboda in svobodno tekmovanje. Anglija, Nemčija in druge »kulturne« evropske države, ki so zvesto sledile liberalnim zamislim in rešitvam, so sicer res dosegle velike gospodarske uspehe, toda pretresajo jih močna notranja nasprotja, ki jih označujejo umikanje pravih moralnih norm in vrednot nenasitnemu lovu za denarjem, napredujoče duhovno siromaštvo in rast kriminala, zaostrene socialne razlike in »razredni boj« (»Klassenkampf«) med delavci in njihovimi delodajalci. Vse to naj bi nazorno kazalo, da se država ne more in ne sme povsem odpovedati svojim funkcijam in nalogam in je mogoče svobodo uresničevati le v konkretnih »kulturnih«, družbenih in državnih okvirih.³³ Naloga države je, da ravna v interesu svobode in omogoča kar se da nemoteno sožitje neodvisnih posameznikov. Slednje pa lahko opravlja le z aktivnim poseganjem na nekatera življenjsko važna področja kot so področje vzgoje in izobraževanja, socialne politike in socialnih razmer, osebne varnosti in varnosti privatne lastnine.

Toda takšno videnje države in njenih nalog naj bi praviloma ne veljalo za gospodarstvo. Sem in tja res lahko zasledimo misel, da tudi gospodarske svobode ne gre razumeti preveč dobesedno in se celo najbolj vneti pristaši liberalnih načel ne zavzemajo za popolno obrtno in trgovinsko svobodo, toda v splošnem vodstvo nemške stranke na Kranjskem vztraja pri stališču, naj se država čim manj vmešava v gospodarske tokove in jim tako omogoči, da tečejo svojo »naravno« pot. Zdi se, da so bila vsaj posameznikom med kranjskimi Nemci blizu gledanja Johna Stuarta Milla, po katerih bi morala država pustiti gospodarstvu svobodo, sama pa poseči v razreševanje socialnih nasprotij, ki spremljajo uveljavljanje moderne industrije.³⁴ Vseeno bi po njihovem mnenju

³² Prav tam. Napredek obeh mest naj bi bil povezan predvsem z doseljivanjem, pri čemer pisec v »Tagblattu« pri Mariboru ne pove za kakšno doseljivanje gre (ima v mislih nastanek delavnic južne železnice?), pri Gradcu pa omenja uradnike (Laibacher Tagblatt, N. 28, 5. Februar 1869).

³³ Pri prikazu tovrstnih stališč se opiram predvsem na serijo člankov, ki jih je »Laibacher Tagblatt« leta 1872 povzel po predavanju nemškega zgodovinarja v. Sybela. Laibacher Tagblatt, N. 277, 278, 279, 280, 2., 3., 4., 5. Dezember 1872.

³⁴ Laibacher Tagblatt, N. 116, 21. Mai 1873 in nekateri drugi članki o J. S. Millu objavljeni v istem letu.

tudi tozadevna državna intervencija ne smela dobiti oblike direktne državne podpore, temveč bi se morala omejiti na različne zakonske ukrepe in vzpodbujanje organizirane samopomoči. Finančno breme modernizacije in razreševanja spremljajočih socialnih problemov naj bi torej nosili predvsem prizadeti in neposredno vključeni v gospodarsko dejavnost. Propadanje rokodelcev in obrtnikov, ki ne zdržijo tekmovanja z industrijskim in cenenim tujim blagom, naj bi bilo pri tem neizogiben proces, ki ga s svojo nevednostjo in nesposobnostjo prilagajanja modernim potrebam in zahtevam povzročajo in pospešujejo ogroženi in propadajoči sami. Zato se krizi in zaostajanju ni mogoče izogniti z vladno pomočjo in državnim poseganjem v gospodarstvo, ki se prej ali slej spremenita v enostransko podpiranje in privilegiranje posameznih podjetij in gospodarskih panog: korak s časom in z razvitejšimi deželami lahko zagotovijo le temeljite spremembe v načinu dela z odpiranjem novim, tehnološkim postopkom in tujim zgledom, s povečevanjem proizvodne moči in zniževanjem proizvodnih stroškov. Kot že omenjeno so začeli v nemškem taboru svoje poglede na državno pomoč in liberalna gospodarskopolitična načela spreminjati šele z gospodarsko krizo leta 1873, pri čemer so tudi vnaprej menili, da je vladna intervencija lahko le začasen ukrep, ki se nikakor ne sme spremeniti v favoriziranje ene gospodarske panoge na račun druge.³⁵

Vsemu povedanemu in naštetim nacionalnim, nazorskim in gospodarskopolitičnim razlikam navkljub pa so si bile konkretne predstave slovenskega in nemškega tabora o perspektivah in možnostih kranjskega gospodarstva in ukrepah, ki bi jih bilo treba podvzeti za njegov hitrejši razvoj, mnogo bolj podobne, kakor so si bili v obeh strankah pripravljene priznati. V gledanjih na družbo in gospodarstvo so se na Kranjskem vse do konca šestdesetih/začetka sedemdesetih let ohranile močne razsvetljske prvine, ki jih označuje prepričanje, da bo mogoče ustrezno modernizacijo doseči predvsem z dvigom izobrazbene ravni prebivalstva, z uvajanjem posameznih tehničnih dosežkov in predelovalnih postopkov v proizvodnjo, z naslonitvijo na tradicionalne gospodarske panoge in brez radikalnejših posegov v obstoječo gospodarsko strukturo. V tem smislu so nemški kakor slovenski gospodarski načrtovalci videli v neznanju in zaostalosti eno glavnih ovir hitrejšega gospodarskega napredovanja in soglasno pozivali k ustanavljanju tehničnih in strokovnih šol, ki bodo širila znanja, potrebna pri prevzemanju novosti in prilagajanju modernim proizvodnim zahtevam — s to razliko pač, da so v nemškem taboru posebej poudarjali pomen znanja nemščine in njene vloge pri povezovanju s svetom in razvitejšimi deželami zahodne Evrope. Odprtost Kranjske k Avstriji in Evropi in prepotrebni pretok informacij naj bi poleg tega zagotovili z razširjanjem poljudnih strokovnih priročnikov in gospodarskih glasil, s požitvijo učnih potovanj rokodelskih in obrtnih pomočnikov, s podpiranjem ogledovanja in organiziranja obrtnih in industrijskih razstav, s predstavitvami tehničnih izboljšav in praktičnimi demonstracijami novih strojev in orodij.

Skratka: slovenska in nemška razmišljanja o konkretnih potrebah kranjskega gospodarstva so ostajala vse do srede šestdesetih let 19. stoletja še močno

³⁵ Zadrege, s katerimi so se v tem pogledu srečevali v nemškem taboru lepo ilustrira predavanje dr. Shreya o gospodarski krizi v Constitutionelles Verein decembra 1873. Gl. Laibacher Tagblatt N. 291, 19. Dezember 1873, N. 292, 20. Dezember 1873.

zavezana ustaljenim modernizacijskim predstavam in modelom, pri čemer sta bila v očeh kranjskega meščanstva »znati« in »hoteti« napredovati predpogoj posodobitve in trajnejše razvojne dinamike. O številnih drugih vidikih izgradnje moderne industrije in težavah, s katerimi so se srečevale težnje po hitrejšem gospodarskem razvoju (pomanjkanje kapitala, kvalitetnih surovin in ustreznih energetskih virov, zlasti kvalitetnejših vrst premoga), se je mnogo manj pisalo in govorilo in ni se mogoče znebiti vtisa, da se je spoznanje o globini preloma, ki ga je pomenila t. i. »tehnična in industrijska revolucija« s svojimi pridobitvami — kljub zanesenim zapisom in glasnim pozivom k napredku — vse do začetka sedemdesetih let uveljavljalo le v omejenem obsegu, medtem ko je ostala prava narava napovedujočih se sprememb z njihovimi dalekosežnimi posledicami za vsa področja človeškega življenja kranjskim gospodarskim reformatorjem sploh še nekaj časa prikrita.

Opisana gledanja na gospodarsko modernizacijo so se začela nato postopoma spreminjati v drugi polovici šestdesetih let. Z zaostrovanjem gospodarskih razmer v deželi in njenim vse očitnejšim zaostajanjem za razvitejšimi pokrajini monarhije, se je morala optimistična vera v napredek z nekritičnim navdušenjem nad tehniko in industrijo umakniti treznejšim in kompleksnejšim razmišljanjem o kranjskih gospodarskih potrebah in perspektivah. V obeh kranjskih političnih taborih se v letih pred gospodarsko krizo naglo uveljavlja spoznanje, da utegne biti problem kapitala prav takšna, če ne celo usodnejša, ovira hitrejšemu gospodarskemu razvoju kakor kulturna zaostalost in nizka izobrazbena raven prebivalstva, zaradi česar je treba posvetiti organizaciji finančnega trga in ustreznih kreditnih možnosti več pozornosti kakor dotlej. Vse več je govora o akcijskih družbah in potrebi po združevanju sredstev, o zadrugah in posojilnicah in o pomenu ustanavljanja bančnih ustanov, ki bodo lahko ponudile zadostno količino posojil za vlaganje v kmetijstvo, obrt in industrijo. V tej zvezi ima seveda vsaka stranka svoje načrte, saj je slovenskim in nemškimi političnim prvakom enako jasno, da sta lahko kredit in kapital pomembno orožje v političnem boju. Kranjski Nemci v tem smislu glasno pozdravljajo nastanek »Laibacher Gewerbebank« leta 1868 in ustanovitev skupne kranjske, štajerske in koroške »Handels, Industrie und Montanbank«, ki naj bi med drugim vlagala v kranjsko železarstvo, leto kasneje,³⁶ medtem ko s posmehom spremljajo slovenske načrte v zvezi z banko »Slovenijo« in vidijo v njihovem polomu logičen dokaz slovenske gospodarske nesposobnosti.³⁷ V nemškem taboru so poleg tega mnenja, da se mora Kranjska, če želi rešiti kronično pomanjkanje kapitala, kar se da široko odpreti tujim vlaganjem in doseljevanju premožnejših in podjetnih tujcev.³⁸ Zvesti svoji liberalni gospodarskopolični usmeritvi podpirajo zahteve po odpravi raznih ome-

³⁶ Laibacher Tagblatt, N. 79, 9. April 1869, N. 147, 30. Juni 1877.

³⁷ »Dieses Projekt hätte in Krain immerhin feste Wurzel fassen können, wenn man intelligente Capacitäten, Männer von Besitz und allgemein anerkannte Solidität an die Spitze gestellet hätte,« je pisal »Laibacher Tagblatt« 12. junija 1876. »Die sogenannten Gründer dieses Institutes rekrutieren sich jedoch ausschlieslich aus den Reihen nationalklerikaler Schildträger, und die neu gegründete Bank erhielt bei der Taufe, bei welcher die Pfarer des Landes und deren Köchinnen Assistenz leisteten, bei welcher nur Auserwählte der grossen Nation zu Gevatter standen, den nationalen Namen »Slovenija«. Laibacher Tagblatt, N. 133, 12. Juni 1876.

³⁸ Laibacher Tagblatt, N. 28, 5. Februar 1869.

jitev na denarnem trgu (zakon o oderuhih!) in dokazujejo, da se je mogoče problemu oderuštva učinkovito upreti le z urejeno mrežo vsem dostopnih posojilnih ustanov. Slednje naj bi bile najpomembnejše sredstvo v razreševanju denarnih stisk in zadreg, s katerimi sta se soočala kranjski kmet in obrtnik.³⁹

Čeprav so v kranjskem nemškem taboru večkrat opozorili tudi na kmetove težave, pisali in govorili o zaostajanju kranjskega kmetijstva in socialnih nasprotjih na podeželju, sta v središču pozornosti nemških gospodarskih načrtov in razprav obrt in industrija. Stališče, da se lahko dežela izogne zaostitvi socialnih in gospodarskih razmer le s pospešeno industrializacijo in razvijanjem obstoječih obrtnih panog (ki ga je — kot omenjeno — med drugim zastopal V. F. Klun), je bilo očitno širše sprejeto in med nemškim meščanstvom je vse do gospodarske krize leta 1873 prevladovalo mnenje, da ima Kranjska za takšen razvoj tudi dovolj ugodne pogoje in zadostne surovinske in energetske vire.⁴⁰ Zato je tembolj opazno, da je o konkretnih panogah, ki naj bi jih zajel proces industrializacije ali celo konkretnih obratih, ki bi jih kazalo postaviti, redkeje stekla beseda in zdi se, da so bile tozadevne predstave naj bo nemškega, naj bo slovenskega meščanstva še močno nedomišljene in nejasne. Izjema v tem pogledu je bilo železarstvo, ki bi ga bilo treba po vsesplošnem prepričanju na vsak način ohraniti in modernizirati, pa čeprav za ceno uvažanja kvalitetnejših vrst premoga in železove rude. Pri tem naj bi bila pomemben argument za ohranitev in nadaljnje razvijanje železarskih obratov zlasti njihova tisočletna tradicija in v obeh kranjskih političnih taborih so ugotavljali, da si kranjskega gospodarstva brez železarstva enostavno ni mogoče zamisliti. O eventualnih drugih možnostih za razvoj »velike industrije« v šestdesetih in sedemdesetih letih na Kranjskem skoraj ni govora in med izdelki, ki so jih omenjali kot sestavni del kranjske izvozne ponudbe, zasledimo poleg železarskih predvsem proizvode male in kmečke (domače) obrti.⁴¹ S takšno ponudbo seveda Kranjska ni mogla konkurirati na razvitih zahodnoevropskih tržiščih, česar so se v deželi prav dobro zavedali in se tako v svojih razmišljanjih vztrajno ozirali k Turčiji, Balkanu in Levanti, kjer naj bi bilo za kranjske izdelke (kot so menili) še dovolj prostora.

V tej zvezi ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let podobno kot v Avstriji tudi na Kranjskem oživijo zamisli o potrebi po aktivnejši avstrijski posredniški in trgovsko-prometni vlogi med Zahodno in Vzhodno Evropo, ki imajo svoje korenine v predmarčnih načrtih tržaškega meščanstva in srednjeevropskih gospodarskih vizijah avstrijskega finančnega ministra Karla Lud-

³⁹ Članki o pomenu posojilnic in zadrug se v »Tagblattu« ponavljajo vse od konca šestdesetih let. Problem je posebej deležen pozornosti v času pred sprejemom zakona o zadrugah (1873). Gl. npr. Laibacher Tagblatt N. 66, 21. März 1872, N. 67, 22. März 1872 in kasneje.

⁴⁰ Med potencialnimi energetskimi viri se med drugim še vsa šestdeseta in sedemdeseta leta omenja predvsem voda, nato premog, pri čemer o problemu kvalitetnejših vrst, ki jih Kranjska nima, redkeje steče beseda. Nekoliko posplošeno je mogoče reči, da se v tem času vprašanje o pomanjkljivih naravnih virih Kranjske za razvoj industrije še ne zastavlja. Slednje velja tako za Nemce kakor za Slovence.

⁴¹ V. F. Klun tako v svojem predavanju pred »constitutionelles Verein« leta 1869 omenja kot potencialni izvozni artikel idrijske čipke in posamezne proizvode lesne »industrije«, kasneje je govora o opekarških izdelkih, tekstilnih proizvodih in podobno.

wiga von Brucka. Po teh zamislih bi lahko Avstrija z izgradnjo razvejane železniške mreže učinkovito izkoristila svojo izjemno zemljepisno lego v »pred-dverju«⁴² Orienta in usmerila pretežni del srednje in južnoevropske levantinske in vzhodne trgovine prek tržaškega pristanišča in svojega ozemlja. Razprava o avstrijskih železnicah in sueškem prekopu je v neposrednem tržaškem zaledju sprostila domišljijo in spodbudila optimistične napovedi o prihodnosti, ki bi jo južnim avstrijskim pokrajinam prinesle nove prometne poti. V kranjski obrtni in trgovski zbornici so tako menili, da bi moralo biti sečišče prometnega križa, ki bi južno Nemčijo povezal z Bosno in Turčijo in Jadran s srednjo Evropo, na kranjskem ozemlju in zavzeto podprli predlog za izgradnjo obsežnega železniškega vozla na jugu monarhije.⁴³ Tovrstnim načrtom so soglasno pritegnili v obeh kranjskih političnih taborih, se zavzeli za gradnjo »druge«⁴⁴ železniške proge proti Trstu (v smeri: Celovec—Prevalje—Skofja Loka—Trst), ki bo odvzela monopol južni železnici, in poudarjali pomen železniške transverzale Beljak—Ljubljana—Karlovac—turška meja, ki bi z izgradnjo otomanskih železnic v smeri: Bihač—Sarajevo—Istanbul in povezavo Beljak—južna Nemčija, zahodni Evropi odprla najbližjo možno pot proti Bosporju in Levanti.⁴⁵ Pri tem so se podobno kakor v slovenskih tudi v nemških krogih prav dobro zavedali, da tako ambicioznih načrtov ne bo mogoče uresničiti brez aktivne državne podpore: v tem smislu so poudarjali, da država ne le sme, temveč mora poseči v politiko izgradnje železnic in omenjali kot možni vir investicijskih sredstev železniško posojilo (Anleihe).

Železnice so torej v sedemdesetih letih »velika tema«⁴⁶ kranjskega meščanstva in časopise polnijo navdušujoči sestavki, ki podrobno utemeljujejo pomen opisanih železniških zvez in dokazujejo, da širjenje avstrijskega gospodarskega vpliva na Balkan in v Bosno ni le v najširšem avstrijskem temveč tudi ožjem (kranjskem) deželnem interesu. »Krain ist nicht nur der Schlüssel des adriatischen Meeres, er ist auch der Schlüssel zum Oriente,«⁴⁷ piše »Laibacher Tagblatt« avgusta 1873. »Bedenkt man, wie viele herliche Kräfte in diesen Lande schlummern und wie sich dasselbe, sobald diese Kräfte geweckt und nutzbar gemacht werden, rasch und schnell zu einem zweiten Belgien entwickeln vermöchte, so kann man nur mit dem Gefühle des tiefsten Schmerzes und Bedauerns auf die letzten zwei Jahrzehnten zurückblicken, während welcher die naturgemässe Entwicklung desselben künstlich aufgehalten und damit auch gleichzeitig die Kraft Oesterreichs gelähmt wurde...«⁴⁸ Toda še je čas: z zgraditvijo ustreznih prometnih zvez si Avstrija lahko zagotovi materialno blagostanje in politično moč, ki ju omogoča njena izjemna zemljepisna lega. Turčija in Balkan sta v tem pogledu v obeh slovenskega in nemškega kranjskega meščanstva neke vrste naravno — avstrijsko in kranjsko — gospodarsko zaledje, tržišče za avstrijske proizvode in surovinska baza za avstrijsko industrijo. V nemškem taboru vztrajajo pri takšnih gledanjih tudi po vstaji v Bosni in Hercegovini in za-

⁴² Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, Slovenska matica v Ljubljani 1968, str. 94—101.

⁴³ O tem vrsta člankov v vseh kranjskih časopisih. Čeprav je prihajalo v slovenskem in nemškem taboru do razlik pri posameznih trasah (npr. trase dolenske železnice), se mnenja o glavnih smereh, v katerih bi naj tekle železniške proge, niso razlikovale. Gl. Ivan Mohorič, nav. delo, str. 139 in naprej.

⁴⁴ Laibacher Tagblatt, N. 186, 14 August 1873.

ostritvi političnih razmer na Balkanu: čeprav — v nasprotju s Slovenci — odklanjajo vojaško intervencijo in pozivajo k avstrijski nevtralnosti, hkrati menijo, da monarhija ne bo mogla ostati prekrizanih rok, če bo Rusija ogrozila njene gospodarske interese v Turčiji.⁴⁵

Pričakovanja kranjskega meščanstva pa se — kot je znano — niso uresničila, Kranjska je ostala brez potrebnega zagona, ki bi omogočil njeno hitrejšo gospodarsko rast in gospodarska kriza s posledicami je za skoraj dve desetletji zavrila gradnjo železnic na jugu monarhije. Borzni polom leta 1873 je bil obenem močan udarec liberalni gospodarski politiki: kranjski Nemci so sicer odločno zavračali očitke, v skladu s katerimi naj bi bila gospodarska kriza logična posledica liberalnih gospodarskopoličnih odločitev in dokazovali, da so glavni vzrok krize nesposobnost, špekulacije, borzne igre in nestvarna presoja lastnih finančnih zmožnosti,⁴⁶ toda ob tem je iz »Tagblattovega« pisanja in poročil o delu »ustavnega združenja« (»Constitutionelles Verein«) razvidno, da je kriza med nemškimi kranjskimi prvaki načela in postopoma omajala zaupanje v liberalna gospodarska načela. Čeprav se v kranjskem nemškem taboru tudi v drugi polovici sedemdesetih let niso povsem odpovedali geslom o gospodarski svobodi in so tudi vnaprej zavračali zahteve po aktivnejšem državnem poseganju v gospodarstvo, je vse manj glasnega in odkritega navdušenja nad svobodnim tekmovanjem in svobodno trgovino, zanesenih slivospevov napredku in meščanstvu, optimističnih slikanj avstrijske in kranjske gospodarske prihodnosti. Proti koncu leta 1874 je bila razpuščena kranjska trgovska in obrtna zbornica in je nekaj mesecev kasneje prešla v nemške roke, kar je še dodatno vplivalo na nemška gospodarskopolična stališča. V nemškem taboru so se morali zdaj braniti pred nekdanjimi slovenskimi zborničnimi člani in njihovim predsednikom, ki so trdili, da so se v nemških vrstah iz »freihändlerjev« spremenili v »schutzzöllnerje« in je imela v svojih zahtevah po zaščiti »domačega dela« — kot je pokazala kriza — prav slovenska večina. Slovenskim kritikom so odgovarjali, da tostran Leithe ni nikoli nihče zagovarjal popolne trgovinske svobode, saj slednja odgovarja le gospodarskim pogojem visoko razvitega in »civiliziranega« ljudstva, Avstrija pa je še močno oddaljena od takšnega stanja. Toda pri tem mora biti njen cilj, da takšno stanje doseže, zaradi česar se ne sme zatekati k preživetim merkantilističnim ukrepom, temveč mora poiskati srednjo pot med gospodarskopoličnimi skrajnostmi in z zmerno zaščito podpreti razvoj tistih obrti in gospodarskih panog, ki se bodo lahko osamosvojile in v bližnji prihodnosti zaživele brez administrativne podpore.⁴⁷ Takšno stališče so nato v nemškem taboru zastopali vso drugo polovico sedemdesetih let, ko je med drugim postalo aktualno vprašanje obnovitve in ponovne opredelitve nekaterih avstrijskih zunanjetrgovinskih sporazumov.⁴⁸

⁴⁵ Laibacher Tagblatt, N. 235, 13. Oktober 1876.

⁴⁶ V letih po krizi je seveda slišati tudi drugačne sodbe. Tako npr. Laibacher Tagblatt leta 1876 zapiše: »Der Mangel an Production ist diese Krankheit, der Mangel an Arbeit und Thätigkeit.« Laibacher Tagblatt, N. 117, 22. Mai 1876.

⁴⁷ Laibacher Tagblatt, N. 288, 17. Dezember 1874.

⁴⁸ Predvsem sporazumov z Nemčijo, o čemer je v »Laibacher Tagblattu« več obsežnih poročil, ki govore o tem, da mora avstrijska vlada skrbeti za zaščito domače proizvodnje in med drugim zagotavljajo, da bo vlada pri pogajanjih interese domače proizvodnje tudi upoštevala.

Kranjski Nemci so se smatrali za edine prave predstavnike kranjskega meščanstva, pri čemer so podcenjujoče in odklonilno presojali slovenska gospodarska prizadevanja in samozadovoljno ugotavljali, da se ima Avstrija kot celota »nur der unverwüsthlichen Regsamkeit des deutschen Stammes« zahvaliti za opravljen obrtni in industrijski razvoj.⁴⁹ Toda ob tem niso bila njihova gledanja na gospodarsko politiko in kranjske gospodarske in razvojne možnosti niti posebno izvirna, niti posebno samostojna. Medtem ko so se v gospodarsko-političnem pogledu zblíževala s prevladujočimi usmeritvami nemškega liberalnega gibanja v Avstriji, se v konkretnih ocenah in videnjih kranjskih gospodarskih perspektiv niso bistveno razlikovala od slovenskih stališč in so večinoma ostajala v okvirih včasih še močno tradicionalnim obrazcem in predstavam zavezane miselnosti kranjskega meščanstva.

II

»Die kapitalmächtige Industrie erwirbt durch die Nutzmachung der wissenschaftlichen Errungenschaften, durch eigene und gekaufte Intelligenz und durch nicht bezahlte Ueberschussarbeit ihrer Arbeitersklaven und Sklavinen mehr und mehr Kapital«, beremo julija 1875 v »Laibacher Tagblattu«. »Die höchst humanen Wohlthätigkeitsverwendungen, welche einzelne wenige Kapitalisten ihren Kapitalien geben, helfen dem grossen Ganzen sehr wenig. Nicht von der launenhaften Wohlthat, von dem selbsterrungenen Gesetz nur dürfen die Menschenmassen abhängig sein, wenn es besser werden soll. An die Stelle der Feudalbarone des Mittelalters mit ihren Leibeigenen und Hörigen dürfen nicht die Baumwohlbarone, die Erzgiesser und Maschinenbarone treten, die den Fabriksarbeiter gern als Leibeigenen ansehen möchten...«⁵⁰

Na Kranjskem seveda v šestdesetih in sedemdesetih letih nihče več ne zanika pomena socialnega in delavskega vprašanja, vendar so podobne — ostre in odkrite — obtožbe industrije in podjetništva, kakor je navedena, razmeroma redke. Splošno mnenje je, da je socialno in delavsko vprašanje pereč in nevaren problem, ki ga je treba na vsak način reševati z različnimi oblikami organiziranja delavske samopomoči in ustrezno tovarniško in socialno zakonodajo, pri čemer pa ni mogoče pristati na radikalnejše poglede, ki bi lahko ogrozili obstoječe družbene in politične razmere in odgovornost za proletarsko revščino enostransko naprtili lastnikom podjetij in tovarn. Kljub občasnim omembam nasprotja med »delom in kapitalom« in poizkusom določnejše opredelitve nekaterih notranjih nasprotij kapitalistične proizvodnje ostaja vprašanje o vzrokih pauperizacije in delavskega siromaštva v različnih razmišljanjih in komentarjih precej v ozadju in se rastoče zanimanje za socialno in delavsko problematiko usmerja predvsem k opozorilom na dramatične razsežnosti in posledice delavske revščine. Za prevladujoče meščansko obzorje so socialna nasprotja neizogibni spremljajoči pojav industrializacije, ki se ga je treba lotiti strpno in preiščljeno. Pri tem bi si morali prizadevati delavskim slojem zagotoviti ne le najnujnejše življenjske pogoje, temveč tudi primerno vzgojo in človeka dostojno življenje. »Es ist nicht genug, dass nach der Theorie der Manchester-

⁴⁹ Laibacher Tagblatt, N. 73, 30. März 1872.

⁵⁰ Laibacher Tagblatt, N. 152, 8. Juli 1875.

männer nur dafür gesorgt werde, den Arbeiter am Leben, den Arbeiter als Arbeiter fortzupflanzen,« je v svojem predavanju članom »des constituellen Vereins« aprila 1874 poudarjal finančni svetnik Ertl. »Vielmehr handelt es sich darum, eine ganze Gesellschaftsklasse aus dem Abgrunde der Verkommenheit und des sozialen Elends, aus dem Zustande der Roheit und thierischen Sinnenlust emporzuheben zu einem edleren Dasein, sie empfänglich zu machen für die Pflege idealer Interessen, ihr die Pforte zum Uebertritte in eine bessere Lebenssphäre zu erschliessen . . .«⁵¹

Po pisanju »Laibacher Tagblatta« je zavzemanje za izboljšanje delavskega položaja s pomočjo zakonodaje in različnih reform ena posebno pomembnih nalog liberalnega gibanja. V listu so se tako v sedemdesetih letih obširno razpisali o socialnih in delavskih razmerah v Avstriji in zahodni Evropi, komentirali so pglavitne težnje v evropskem delavskem in socialističnem gibanju, podpirali konkretne pobude in zamisli za reševanje socialnih nasprotij in delavskih stisk in opozarjali na potrebo po dvigu delavske izobraževalne in kulturne ravni.⁵² Kar se vloge in nalog države pri razreševanju delavske in socialne problematike tiče, so v nemškem taboru na Kranjskem zastopali značilno liberalno stališče, da mora država zakonsko onemogočiti pretirano izkoriščanje delavcev in skrbeti za njihovo izobrazbo, ne more pa direktno posegati v njihov odnos z delodajalci ali materialno podpirati ogroženih, saj lahko takšna podpora temelji samo na načelu samopomoči. Podobno naj bi pogostno sklicevanje na načelo »svobode dela« ne pomenilo, da je zagotavljanje dela vsakomur, ki je za delo sposoben in želi delati, zdaj skrb države. Delo je sicer res neodtujljiva človekova pravica, slišimo govoriti ob različnih priložnostih, toda tudi to pravico je mogoče uresničevati le v skladu z zakonitostmi svobodnega trga in v neposrednem dogovarjanju med delavci in podjetniki.⁵³

Sodbe o tem, koliko je bilo za izboljšanje delavskega položaja že storjeno v Avstriji in kaj vse je še treba storiti so različne: sredi sedemdesetih let je v »Tagblattu« večkrat prisotna misel, da Avstrija s svojo socialno in delavsko zakonodajo zaostaja za razvitejšimi evropskimi državami in je edini pomembnejši ukrep, sprejet v delavsko korist zakon o »koalicijski svobodi« (1870), ki je odpravil prepovedi in omejitve v zvezi z združevanjem delavcev in med drugim legaliziral stavke.⁵⁴ Zakon o »koalicijski svobodi« so v kranjskih nemških krogih predstavljali kot pomemben uspeh liberalne zakonodaje,⁵⁵ čeprav so bili do posameznih določb očitno nekoliko zadržani in so zlasti v stavkah videli skrajno delavsko orožje, ki ga kaže uporabiti le v izjemnih priložnostih

⁵¹ Laibacher Tagblatt, N. 94, 27. April 1874.

⁵² Med pobudami, za katere se zavzema »Tagblatt«, so ustanavljanje delavskih zbornic (Arbeiterkammern), razne oblike samopomoči, t. i. »tovarniška zakonodaja, v časopisu pa poročajo tudi o raznih drugih oblikah stimulacije delavcev kot npr. razdelitvi dobička »industrieller Unternehmungen«.

⁵³ Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Založba Krt — Ljubljana 1984, str. 90. Rudi Kyovsky: Vloga dr. Vinka Kluna pri sprejemanju zakona »o koalicijski svobodi«, Pravniki, Ljubljana 40/1985, str. 133.

⁵⁴ Laibacher Tagblatt, N. 94, 27. April 1874.

⁵⁵ Rudi Kyovsky, nav. članek. Kyovsky v njem ugotavlja, da je bil V. F. Klun eden izmed sestavljalcev zakona o koalicijski svobodi in podrobneje opisuje njegova stališča.

in delavstvu prikazati kot dvorezen meč, saj vsaka ustavitev proizvodnje povzroča nenadomestljivo materialno izgubo, kar slej ali prej občuti tudi delavec sam.⁵⁶ Ob tem so budno spremljali prve poizkuse oblikovanja delavskega gibanja na Kranjskem, poizkušali v delavskih in rokodelskih vrstah pridobiti svoje pristaše in vplivati na usmeritev leta 1870 v Ljubljani ustanovljenega izobraževalnega društva, da bi le-to ostalo pri Schulze-Delitschevih načelnih in ne popustilo težnjam po zblizevanju z radikalnejšimi stališči in pobudami.⁵⁷ Sporazumevanje med »delom in kapitalom« je po mnenju govornikov in voditeljev kranjskega nemštva zapleten in počasen proces, ki ga ni mogoče pospešiti z enostranskimi in nasilnimi rešitvami.

Ob povedanem je samo po sebi razumljivo, da so v kranjskem nemškem taboru odločno odklanjali socialistične ideje in socialno demokratsko gibanje. Socializem in socialna demokracija — po pisanju »Laibacher Tagblatta« — pozivata k državljanski vojni, v kateri naj bi revni obračunali s premožnimi (v slogu Beblovega gesla: »Krieg den Palästen, Friede den Hütten), »das Pöbel mit dem Bürgerthum«, proletariat s kapitalom. Logični rezultat takšnih nazorov sta nesmiselno krvoprelitje in nenadzorovano nasilje, kar posebej nazorno in prepričljivo razkriva pariška komuna. Podobno kot slovensko in ostalo avstrijsko časopisje leta 1871 tudi »Laibacher Tagblatt« polnijo vesti iz Pariza, ki zdaj bolj, zdaj manj stvarno popisujejo potek dogodkov, označujejo vlado komunistov kot »die Herrschaft der Schreckenmänner und entlaufenen Sträflingen« in se zgražajo tako nad grozodejstvi komune kakor maščevalnostjo Thiersove vlade po njenem porazu.⁵⁸ V ozadju pariških dogodkov naj bi stala Internacionala, »eine der gefährlichsten (Associationen), womit sich die Regierungen zu befassen haben«, »eine Gesellschaft des Krieges und des Hasses«, ki je po vsej Evropi razpredla svoje mreže in ji je program napisal Karl Marx.⁵⁹ Resnična nevarnost Internationale po »Tagblattovih« poročilih ni v številu njenih članov (ki je razmeroma majhno), temveč v njenih idejah in njeni gibčnosti. Nekatere, čeprav redke zahteve komune in Internationale so namreč povsem upravičene in sprejemljive (kot npr. zahteva po »die Sicherstellung des Vollwerthes der Arbeit für den Arbeiter« in priznanje »des Anrechtes des Volkes auf unentgeltlichen Unterricht«), seveda če so postavljene v drugačen političen kontekst in očiščene »der sozialistischen Frasen und Thorheiten.⁶⁰ Tudi o Marxu v sedemdesetih letih še večkrat steče beseda, posamezni članki omenjajo njegovo kritiko kapitalizma in njegove poglede na izkoriščanje proletariata, vendar ne prikažejo obširneje njegove misli in ga proglašajo za novega delavskega Mesijo, ki ni v ničemer sposoben izbojevati delavskih razmer, saj v zameno za njihov res da skromen dohodek ponuja državo, ki bo prišla »čez 1000 let«.⁶¹ Posebno ogorčenje pa v »Tagblattu« po-

⁵⁶ Laibacher Tagblatt, N. 210, 13. September 1872.

⁵⁷ Jasna Fischer, nav. delo, 114.

⁵⁸ O odmevu pariške komune v kranjskem in slovenskem tisku: V. Melik: Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 19/1971, št. 1, str. 3—7, isti: Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci, Kronika 19/1971, št. 2, str. 65—69.

⁵⁹ Laibacher Tagblatt, N. 198, 30. August 1871, N. 199, 31. August 1871.

⁶⁰ Laibacher Tagblatt, N. 101, 3. Mai 1871, N. 119, 25. Mai 1871.

⁶¹ Laibacher Tagblatt, N. 199, 31. August 1871.

vzroče vesti, da nemški in avstrijski socialni demokrati niso odločneje zavrnilo ravnanja pariških komunardov in so ga, nasprotno, v nekaterih nemških socialističnih glasilih celo glasno odobraval. Ostali razredi evropske družbe, »die Gebildeten und Besitzenden«, bi morali zato neizogibno poskrbeti, da bi se pariški in njim podobni dogodki nikoli več ne ponovili. »An die Regierungen, wie an die Volksvertretungen tritt angesichts solcher Verwilderung die ernste Aufgabe, ungesäumt Vorkehrungen zu treffen, wie der Gesetzverachtung Einhalt gethan, der Entsittlichung, der Verrotung, der Begriffsverwirrung und schliesslichen Verthierung der arbeitenden Klassen gesteuert werden könne...«, piše 31. maja 1871 v članku, ki so ga v »Tagblattovem« uredništvu očitno pozveli po neki nemški predlogi.⁶²

V oče kranjskega nemštva sta tako v začetku sedemdesetih let glavna ovira napredku, svobodi in redu v Evropi »rdeča« in »črna« internacionala, ki ju družijo vrsta skupnih lastnosti od nestrpnosti do drugače mislečih prek notranje organizacijske togosti do domnevne kozmopolitske, internacionalistične naravnosti, ki ne priznava resnične domovinske ljubezni. Obe lahko delujeta predvsem tam, kjer vladajo konservativnost, nevednost, nesvoboda in pomanjkanje demokratičnih ustanov. V tem smislu naj bi bilo značilno, da socialni nemir ni zajel dežel, v katerih so se uveljavila demokratična in liberalna načela (dežel kot so Švica, Velika Britanija, Združene države, Nemčija) in kjer je učinkovito poskrbljeno tudi za izobraževanje najnižjih slojev prebivalstva. »Erst durch die Bildung, die der Staat jedem vermitteln muss, wird der Arbeiter frei,« poudarja »Tagblatt«. »Nur dadurch erringt er sich ein menschenwürdiges Dasein und fügt sich als nützliches Glied in das Staatsganze ein.«⁶³

Med nemškimi socialnodemokratskimi voditelji omenja kranjsko nemško glasilo v sedemdesetih letih večkrat še Lassalla, Liebknechta in Bebla. Odnos do vseh treh je podobno odklonilen kot do Marxa in Internationale, čeprav se »Tagblattovim« poročevalcem zlasti slednja dva ne zdita posebno nevarna in so leta 1872, ko sta obsojena na dvoletno zaporno kazen, mnenja, da je kazen prestroga.⁶⁴ Hkrati v kranjskem nemškem taboru že ob koncu šestdesetih let opozarjajo, da ne kaže podcenjevati socialnodemokratskega gibanja, ki se oblikuje in razvija v Avstriji sami.⁶⁵ O nemškem in avstrijskem socialnodemokratskem gibanju in poizkusih po uveljavitvi socialnodemokratskih idej na kranjskih in slovenskih tleh nato v »Tagblattu« podrobneje poročajo vsa sedemdeseta leta. Za odnos kranjskega nemštva do socialne demokracije je tudi nadalje značilno, da v nemškem taboru odklanjajo direktno državno intervencijo v delavsko korist in socialistična razmišljanja o pravičnejši razdelitvi bogastev, pri čemer ugotavljajo, da si mora delavec predvsem z lastno varčnostjo in organizirano samopomočjo izboljšati svoj položaj. »Sparsamkeit ist des Arbeiters erste Pflicht«, zapiše »Laibacher Tagblatt« leta 1877.⁶⁶

Kranjsko nemško meščanstvo ostaja torej podobno kot v svojih gospodarskih nazorih tudi v pogledih na socialno in delavsko vprašanje zavezano pre-

⁶² Laibacher Tagblatt, N. 119, 31. Mai 1871.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Laibacher Tagblatt, N. 78, 6. April 1872.

⁶⁵ Laibacher Tagblatt, N. 174, 3. August 1869.

⁶⁶ Laibacher Tagblatt, N. 217, 21. September 1877.

vladujočim mišljenjskim vzorcem in okvirom, ki jih zastopa nemško liberalno gibanje v Avstriji. Drugega seveda ni bilo mogoče pričakovati. Članki in komentarji v »Laibacher Tagblattu«, ki govore o razmerah v Avstriji in Evropi, ocenjujejo posamezne dogodke ali predstavljajo posamezna gibanja in njihove voditelje, so le redko izvirni in so večinoma prevzeti iz liberalnih nemških in avstrijskih časopisov. Toda ob tem so, kot je mogoče razbrati iz besedil, v uredništvu predelani in po okusu urednika prirejani za kranjsko občinstvo. V tej luči pa slika, ki smo jo poizkušali predstaviti, ne opozarja le na pester in ažuren izbor informacij, ki so jih nemški uredniki vsak dan ponudili svojemu bralcu, temveč zanimivo ilustrira njihov idejni in duhovni horizont, s katerim so se po lastnem prepričanju uveljavili kot edini pravi glasniki in zastopniki avstrijskega svobodomiselnega meščanstva kranjski deželi.

III.

Oris socialnih in gospodarskih nazorov kranjskega nemštva v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, kakor je fragmentaren, razkriva, da so v nemškem taboru na Kranjskem posvečali gospodarskim in socialnim vprašanjem razmeroma veliko pozornosti in so v zavzemanju za gospodarsko in družbeno modernizacijo videli eno svojih pomembnih nalog. Uresničevanje te naloge naj bi po mnenju vodstva kranjske nemške stranke omogočila naslonitev na liberalna gospodarska načela in liberalno gospodarsko politiko, ki bi z uveljavitvijo svobodnega tekmovanja in svobodne podjetniške pobude Avstrijo in njene dežele odprla modernejšim tokovom in vzpodbudila prepotrebni nemir z željo po napredovanju in spreminjanju. Takšna gledanja pa si v negotovih in kriznih razmerah, v katerih se je v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja nahajalo kranjsko gospodarstvo celo v nemškem taboru samem niso pridobila širšega kroga pristašev in liberalne gospodarske ideje, ki jih je razglašala nemška stranka, na kranjskih tleh niso našle pomembnejše socialne podpore. Prizadevanja kranjskih nemških prvakov po uveljavitvi liberalnih gospodarskih in socialnih konceptov med kranjskim meščanstvom so tako sicer odpirala prostor podjetniški vnemi in seznanjala kranjsko javnost s pglavitnimi težnjami evropskega in avstrijskega liberalizma, vendar si pri tem niso uspela pridobiti trajnejše veljave in so z gospodarsko recesijo zašla v slepo ulico, ki je pomenila upad optimizma in nemške kakor slovenske meščanske samozavesti. Nemški poizkus populariziranja liberalnih gospodarsko-političnih načel je v tem smislu ostal epizoda, ki na Kranjskem ni pustila dolgoročnejših sledov.

 Peter Vodopivec:

 DIE SOZIALEN UND WIRTSCHAFTLICHEN ANSCHAUUNGEN DES DEUTSCHEN
 BÜRGERTUMS IN KRAIN ENDE DER 60-ger BIS ANFANG DER 80-ger JAHRE
 DES 19. JAHRHUNDERTS

 Zusammenfassung

In Ermangelung einschlägigen Archivmaterials stützt sich die vorliegende Arbeit vorwiegend auf das »Laibacher Tagblatt«, insbesondere auf die Berichte über die Tätigkeit des »Verfassungsvereins«. Einleitend verweist der Autor auf einige in der slovenischen Geschichtsschreibung bereits bekannte Tatsachen: das deutsche Lager in Krain lehnte in den 60-er Jahren, den Zeiten verschärfter nationaler und politischer Gegensätze, die betont deutschnationale Etikette ab und strich seine liberale und verfassungstreue weltanschauliche Richtung heraus. Seine soziale Basis waren die Städte und Märkte, d. h. die Beamenschaft, das in der Wirtschaft aktive Bürgertum und Repräsentanten freier Berufe; weiters hatte dieses Lager seine Gefolgschaft in den deutschsprachigen Inseln in Kočevje und Bela Pec, in einem geringeren Ausmaß auch unter den einzelnen Machthabern auf dem Lande. Obwohl in sozialer und weltanschaulicher Hinsicht uneinheitlich, vertrat das deutsche Lager die ganzen siebenziger Jahre hindurch ausgesprochen liberale Positionen: seine Repräsentanten forderten persönliche, politische und religiöse Freiheit, weiters eine Demokratisierung des Lebens auf allen Ebenen und die Einschränkung der Macht der Kirche, sie plädierten für Fortschritt und Modernisierung der Wirtschaft, sie forderten die Öffnung der Schulen gegenüber den neuen wissenschaftlichen Erkenntnissen, sie verlangten mehr Raum für individuelle unternehmerische Initiative in Gewerbe und Handel. Das deutsche Lager in Krain errang in den siebenziger Jahren, der Zeit verschärften liberalen Druckes, eine ganze Reihe bemerkenswerter politischer Erfolge (1873 bei den Reichstagswahlen, 1875 bei den Wahlen für die Handels- und Gewerbekammer, in den Jahren 1877—1883 hatten die deutschen Liberalen die Mehrheit im Landtag für Krain). Gleich nach dem Sturz des liberalen Regimes in Wien im Jahre 1879 ging auch der Einfluß der liberalen in Krain rapide zurück, bereits in der ersten Hälfte der 80-er Jahre hatten sie ihre vorherrschende Position eingebüßt.

Auch wirtschafts- und sozialpolitisch war das deutsche Lager von Krain prononciert liberal: es begeisterte sich für den Fortschritt in Industrie und Wissenschaft, betonte bei verschiedenen Gelegenheiten die Bedeutung der freien Konkurrenz, lehnte jeglichen Schutz für nicht konkurrenzfähige heimische Wirtschaftszweige ab; sie waren absolute Befürworter der Regierungslinie in bezug auf freien Handel. In großangelegten Polemiken gegen die slovenische Mehrheit in der Krainer Handels- und Gewerbekammer versuchte sie zu beweisen, daß lediglich der freie Austausch von Spezialisten, Kapital, Waren und Wissen den Anschluß an den Prozeß der gesellschaftlichen Modernisierung sichert. Zu fragen wäre allerdings, in welchem Maße die beschriebenen Ansichten von der gesamten Partei geteilt wurden; von den deutschen Unternehmern und Eisenarbeitern ist bekannt (Material der Handels- und Gewerbekammer), daß sie zu Protektionismus und Beschränkungen neigten. Der Autor ist aus diesem Grunde der Ansicht, daß einiges von den deklariert liberalen wirtschaftspolitischen Position der siebenziger Jahre in doktrinärer Phraseologie seinen Ursprung hat und von breiter sozialer Unterstützung keine Rede sein kann.

Während die Unterschiede auf ideologischer Ebene — insbesondere in bezug auf die Wirtschaftspolitik — recht gravierend waren, kam es bei der Beurteilung der konkreten wirtschaftlichen Verhältnisse in Krain zwischen den beiden nationalen Lagern zu recht weitgehenden Übereinstimmungen. Beide Lager vertraten die Meinung, daß Krain als unmittelbares Hinterland von Triest und zugleich in unmittelbarer Nähe der türkischen Grenze gewaltige, bisher noch nicht genutzte wirtschaftliche Möglichkeiten hätte — als einzigartiges Tor zum Orient. Beide Lager forcierten den Ausbau des Eisenbahnnetzes, das den gesamten innerösterreichischen Raum derart verknüpfen sollte, daß er zur einzigartigen Verkehrsader zwischen Deutschland und Westeuropa einerseits und der Levante andererseits, werden könnte. Österreich sollte nach den Vorstellungen sowohl der slovenischen als auch der deutschen Partei in

Krain eine expansive Kolonialpolitik betreiben; für Krain selbst und seine wirtschaftliche Entwicklung versprachen sie sich einiges von einer handelspolitischen Konzentration auf den Mitteleerraum und auf den Osten ...

Obwohl bereits in den 60-er Jahren zahlreiche Daten über den Stand der Wirtschaft und Industrie Westeuropas verfügbar waren, waren sich die Repräsentanten sowohl des slovenischen als auch des deutschen Bürgertums über die langfristigen Konsequenzen der modernen Industrialisierung nicht im klaren. Relativ spät wurde über solche Probleme diskutiert wie Kapital, Rohstoffe, Zersplitterung der nicht-agrarischen Produktion. Die Krise des Jahres 1873 beendete die optimistische Phase, den Glauben in die segensreiche Wirkung des freien Handels; auch die strikte Ablehnung jeglicher staatlicher Intervention in das Wirtschaftsleben des Landes wurde unhaltbar.

Im deutschen politischen Lager von Krain wurde von allem Anfang an den Problemen der Arbeiterschaft bzw. sozialen Problemen im Allgemeinen großes Augenmerk geschenkt. Aus der Schreibweise des »Tagblattes« läßt sich ein recht einheitlicher Standpunkt herauslesen: bei der sog. »Arbeiterfrage« handelt es sich um ein sehr ernstes und gefährliches Problem, das unbedingt gelöst werden muß; eine aktive staatliche Sozialpolitik wird jedoch als Problemlösung abgelehnt. Rezepte zur Lösung sozialer Konflikte: verschiedene Formen der Selbsthilfe, Aufbau von genossenschaftlichen Strukturen, mehr Bildungsmöglichkeiten für die Arbeiterschaft; propagiert wurden auch direkte Verhandlungen zwischen Arbeitgeber und Arbeitnehmer. In diesem Lichte besehen scheint es auch mehr als verständlich, daß das deutsche — aber auch das slovenische — Bürgertum von Krain die sozialdemokratischen Ideen vehement ablehnte und auch die Pariser Kommune sowie die Arbeit der Internationale ablehnend kommentierte.